

Robert J. W. Evans: Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe 1683–1867.

Oxford University Press, Oxford, 2006. 337 oldal.

Noha egyetlen műve sem olvasható teljes egészében mind a mai napig magyar nyelven, Robert J. W. Evans neve a legkevésbé sem cseng ismeretlenül a Közép-Kelet Európa, szűkebb értelemben pedig a Habsburg Birodalom 16–19. századi történelme iránt érdeklődő kutatók és a nagyközönség számára. Evans az 1979-ben megjelent, *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An Interpretation* című kötet szerzőjeként hamar megkapta e szakterület kiváló ismerőjének kijáró nemzetközi és hazai elismerést. Egyes munkái emellett komoly eredményeket hoztak az *intellectual history* számára is, gondoljunk csak a II. Rudolf udvarát bemutató munkájára, illetve művelődéstörténeti tárgyú írásaira.¹ Eszmetörténettel, a nemzeti tudat, nyelv és felekezetek problémájával foglalkozó művei ugyanilyen relevánsak.²

A legutóbb megjelent, *Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe 1683–1867* című tanulmánykötete számos, egymással összefüggő történeti és intellektuális jelenség forrásvidékének feltérképezésére vállalkozik, mint például a felvilágosult abszolutizmus, a felvilágosodás vagy a kialakuló nemzeti öntudat. Csupa olyan problémakör tehát a kötet tárgya, melyek közötti összefüggések átgondolása fontos kutatási terület lett az utóbbi években és évtizedekben, s nem pusztán Közép- és Kelet-Európa historiográfiájában. Az angolszász történészi érdeklődés horizontján mindig is fontos, ha nem is központi helyet foglalt el a közép-európai nemzeti öntudat sajátos viszonyainak és genezisének tárgyalása. Mindennek sajátos színezetet ad, ha arra gondolunk, hogy mennyi kiváló, a nacionalizmus kérdésével foglalkozó, Közép-Kelet-Európából származó tudós tett hozzá klasszikus műveket a témához angolszász területeken. A teljesség igénye nélkül említhetjük itt Hans Kohn, Ernest Gellner, illetve részben Miroslav Hroch nevét. Evans e tanulmánykötetében arra vállalkozik, hogy Közép-Európára fókuszálva vizsgálja meg a nacionalizmus kérdésének politikai, társadalmi, gazdasági és intellektuális hátterét és összetevőit. Ez az a terület Európában, ahol

¹ Ezek közül talán a legfontosabbak: *Rudolf II and his World. A Study in Intellectual History, 1576–1612.* Oxford, 1973; *Curiosity and Wonder from the Renaissance to the Enlightenment.* (Edited by Robert J. W. Evans and Alexander Marr.) Aldershot, 2006; *Liberalism, Nationalism, and the Coming of the Revolution*, and '1848 in the Habsburg Monarchy in *The Revolutions in Europe, 1848–9: From Reform to Reaction* (ed. R.J.W. Evans and H. Pogge von Strandmann.) Oxford, 2000.

² Egy doktori disszertáció védésének alkalmából a magyar szakmának is volt lehetősége meghallgatni egy hasonló tárgyú előadását 2008 tavaszán a Közép-Európai Egyetem szervezésében, bár nem ez volt az első hivatalos látogatása Magyarországon. 2001-ben az akkor 175 éves Akadémiai Könyvtárról tartott megemlékezések keretében, az MTA tiszteletbeli tagjaként, magyar nyelvű előadást tartott Teleki Józsefről. Lásd: Rozsondai Béla: Megemlékezések a 175 éves Akadémiai Könyvtárról. *Magyar Könyvszemle* (117.) 2001. 2. 243–245.

a nemzeti identitás kialakulásának potenciálisan destruktív jellegű elemei először kerültek felszínre az 1800 körüli évtizedektől kezdődően (*Nationality in East-Central Europe: Perception and Definition before 1848*).

A vizsgálat középpontjában a nemzeti problematika és egyes szellemi irányzatok genezisének feltérképezése áll. A nemzeti öntudat fejlődése a Habsburg Birodalom felekezeti-etnikai összetettségének köszönhetően már korábban is sokszor került a nemzeti identitás kutatásának homlokterébe. Evans tulajdonképp a nacionalizmuskutatás, illetve az eszmetörténet egyik legelfogadottabb, már-már közhelyszerű megállapításából indul ki, mely szerint semmi sem „internacionálisabb”, mint a nemzeti identitások kialakulásának folyamata. Különösen igaz ez a transzferekkel és adaptációkkal tarkított közép-kelet-európai eszmetörténeti térképen és diszkurzív térben. A kulturális transzferek „vektorainak”, azaz a Nyugat-Európát megjárt értelmiségieknek paradox szerep jut ebben a folyamatban, ezt mutatja a recepció, illetve az adaptáció folyamatának a rendkívül markáns képe a térségben: a nyugatot megjárt értelmiségiek ugyanis sokszor idegen kulturális mintákhoz, illetve idegen kultúrák elemeihez nyúltak saját identitásuk megkonstruálásakor. Ezek a művelt értelmiségiek, akik a kontinensen átívelően árasztották szét a felvilágosodás vagy éppen a nacionalizmus egyes elemeit, abból a szempontból is ellentmondásos helyzetet hoztak létre, hogy nem csupán térben, hanem úgyszólván időben, pontosabban „időkön át” is közvetítettek. Ennek eredményeként a közép-európai kontextusba kerülvén a nacionalizmusok adaptált elemei jóval erőteljesebben mutatnak retrospektív jelleget, különösen a korai szakaszukban.

Evans talán leginkább e jelenség tárgyalásánál marad adós a fogalmi tisztázással, hiszen ezt a retrospektivitást összekapcsolja egyfajta konzervativizmussal is. Nem esik szó viszont arról, hogy a korszakban e két dolog viszonya meglehetősen összetett és ellentmondásos képet mutat, sőt, nem is feltétlenül mutatnak közvetlen összefüggést a politikai gondolkodás területén, és az eszmetörténet feladata egyfelől éppen ezeknek a konceptuális kapcsolatoknak a tisztázása kell, hogy legyen. A nacionalizmus helyi genezisével kapcsolatosan Evans elsősorban a Smith-féle etnoszimbolista állásponthez áll közel, a kulturális és politikai forrásvidékek feltérképezésekor megfelelően analitikusan jár el a reneszánsz, a reformáció, a hanyatló vallásosság és a különböző nemzeti vagy vernakuláris nyelvek felértékelődésének, valamint a modernitás jelenségeinek ábrázolásakor, illetve mindezek nemzeti identitástudat kialakulására kifejtett, összetett hatását elemezve a régióban. Külön hangsúlyozza, és ez a közép-európai kontextus szempontjából kiemelkedő fontosságú, hogy kulturális és politikai szempontból egyáltalán nem szabad megfedkezünk a lokalitások nagyon erős szerepéről. A homogenizált, nemzeti kép helyett érdemes a szubnacionális, helyi identitások összetevőire koncentrálni annak érdekében, hogy világosabbá váljon a különböző etnikai, felekezeti csoportok viszonya az egységesként felfogott nemzeti identitáshoz. Egy etnikailag, nyelvileg, felekezetiileg rendkívül tagolt kultúrából egy homogén identitásformába való átmenet ugyanis számos érdekes és sajátos jelenséget implikál. E folyamat lényege tulajdonképpen

egy már létező közösség valamiféle újradefiniálása, ami gyakorlatilag egy sajátos, időn is átívelő percepció eredménye, olyan kultúrákból származó elemekkel, melyek egyszerre ismerősek, nagyjából azonos kultúrkörből származóak, de ugyanakkor részben idegenek is.

A felvilágosodás mint szellemi mozgalom eredetének összetettsége olyan gondolat, mely csak a 20. századi szerzők kutatásai következtében kezdett erodálódni, így például Paul Hazard vagy Pierre Chaunu nyomán. Ha a nemzeti identitások autochton volta ellen érvelünk, nem kerülhetjük meg a felvilágosodás közép-kelet-európai jelenlétének összetett jellegét sem. A hagyományosabb narratíva szerint a régióban a felvilágosodás kétféle paradigmájával találkozunk: az első a „hivatalosan” és felülről terjesztett változat, a másik pedig a nemzetek kulturális megújulásának szükségességét hangoztató elképzelések együttese. Evans e két, sokszor ellentétes irányú jelenség közös gyökerét kutatja, hol a lokalitások változatosságára, a Bécs-központúság gondolatának tarthatatlanságára, hol pedig a nemzeti identitásnál látott kulturális transzferek fontos szerepére reflektál. Mindehhez felidézi a felvilágosodás korabeli diskurzusait és a helyi, közvetítő, értelmiségi figuráit (például ilyen volt Sonnenfels), akiknek személyes közvetítőként a legnagyobb szerepük volt a felvilágosodás helyi változatainak kialakításában szerte a régióban. Ez a felvilágosodás egyszerre jelenti a személyes kapcsolatok sokszor rendkívül bonyolult szövevényét és egyfajta intellektuális megújulást. A felvilágosodás helyi változatainak jellegzetességei is leginkább ennek fényében érthetők meg.

Módszertani szempontból nagyon fontos megemlíteni, és ez a megértést is jelentősen könnyíti, hogy Evans valamennyi témakör esetében nagyszerűen kontextualizál, miközben az egymásból kifejlődő jelenségek közötti kapcsolat közvetlenségére vagy közvetettségére, illetve a kontinuitásra és összefüggésekre helyezi a hangsúlyt. Ennek egyik legszebb példája a felvilágosult abszolutizmus történeti problémájával foglalkozó fejezet (*Absolutist Enlightenment*). Ezen belül is, érthető módon, külön alfejezet foglalkozik II. József és a Habsburg-tartományok kialakuló nacionalizmusának kapcsolatával. Főleg az „osztrák” identitás kialakulásáról és elemeiről beszélve azt bizonyítja, hogy az államépítés és a nemzeti öntudat közötti korreláció egyáltalán nem volt mindig kizárólag negatív előjelű és összeférhetetlen. Az *Aufklärung*ok, így többes számban, alkalmasak voltak nyelvi célkitűzések megvalósítására csakúgy, mint a patriotizmus új formáinak kialakítására, illetve ezek összehangolására a jozefinizmus égisze alatt is. Egy ilyen átfogó, kontextualizáló elemzés új lehetőségeket nyithat a jozefinista politika (újra)interpretálásában (*Joseph II and Nationality in the Habsburg Lands*).

Egy másik fejezetben Evans szintén sokszor tárgyalt témához nyúl, hiszen a felekezeti hovatartozás és a nemzetiségi öntudat kapcsolata már régóta foglalkoztatja a témára és a régióra koncentráló történeti kutatást. E bonyolult kapcsolat szálait próbálja Evans felfejteni egy kimondottan a magyar korona országaira fókuszáló fejezetben (*Religion and Nation in Hungary, 1790–1848*). Az igen összetett etnikai és felekezeti viszonyokkal rendelkező 18–19. századi Magyarországon a nemzetiségi konfliktusok éleződésével, majd a szabadságharcokkal kap-

csolatban felmerül a kérdés: mennyiben határozták meg ezeket a harcokat az egyes etnikai csoportokat önmagukban is megosztó felekezeti faktorok? Az egyes egyházak és a politika kapcsolatát feltérképező fejezet amellet érvel meggyőzően, hogy a konfesszionális versengés és megosztottság az egyes etnikai csoportokon belül, valamint a közélet egyre inkább szekularizálódó jellege együttesen erodálta a vallások direkt politikai hatását. Azon szervezeti formák és elkötelezettségek, melyeket egyes vallási közösségek hagytak örökül a modernitás viszonyaira, nagyon erős nemzetiségi tartalommal töltődtek fel, méghozzá olyan tartalommal, mely ezek után is magában hordozta a premodern felekezeti elkötelezettség sajátos lenyomatát. Ebben az értelemben a magyar példa egészen egyedinek mondható. A rendi társadalmat is felosztó konfesszionális választóvonalakat az 1790-es évektől, a nemzeti tudat kialakulásának kezdeti időszakától 1848-ig tárgyalja a szerző, pontosabban azt vizsgálja, hogy ebben a kezdeti folyamatban hol található, ha megtalálható egyáltalán, ilyen választóvonalak, s mennyiben lehetséges vagy szükséges revidálni az ezzel kapcsolatos eddigi elképzeléseinket. Az összehasonlító vizsgálat Evans-nél nem nélkülözi a releváns régiók forrásainak beható ismeretét, s az imponáló magabiztosság a szakirodalom és a forrásanyag tekintetében nem csupán e fejezetet, de a könyv egészét is jellemzi.

A Habsburgok „magyar problémáját” két fejezeten keresztül kísérli meg újra megvizsgálni az 1790 és 1848 közötti periódusban. A történettudomány már sokszor és sok formában próbált eme időszakra fókuszálni, mindig különböző aspektusokat bevonva a kutatás homlokterébe és feltérképezve a Monarchia és Magyarország közötti viszony átalakulását. Evans kiindulópontja az, hogy ha a korszak inherensnek tűnő ellentmondásait kívánjuk megérteni, akkor az eddig negligált szereplőket, többek közt a középszintű igazgatók figuráit és a kulturális közvetítőket is vizsgálat tárgyává kell tennünk. Ennek tükrében mutatja be a szerző a korszak középszintű adminisztrációjának kevésbé kanonikus figuráit, illetve azok viszonyát olyan, a korszakban kiemelkedő fontosságú kérdésekhez, mint a magyar (állam)nyelv használatának vagy a közjogi keretek újraértelmezésének szükségessége. Mindeközben a szereplőket és véleményüket a sajátos életpályák és származásuk fényében és összefüggéseiben láttatja.

Az említett problematikákon kívül a könyvben felbukkannak még olyan, szintén az identitáshoz kötődő, ám más módszerek felől közelítő témák, mint például a *határ* (történeti, földrajzi, nemzeti, artifizialis) fogalomtörténet-szerű vázlata vagy éppen az erdélyi szász diaszpóra társadalmi és kulturális sajátosságai. Előbbinek a fogalom eltérő jelentése és folyamatos terhelődése a régióban ad különös súlyt, mely egyben új és sajátos színezetet biztosított a nemzeti öntudatok formálódásának. Az erdélyi németiség pedig a birodalmon belüli identitás egy több szempontból is problematikus példája, ezért lehet különösen érdekes a kutató figyelmére. E fejezetek megközelítése jól jellemzi a kötet egészét is: a kutatás léptékének helyes megválasztása és a kontextusok vizsgálata meggyőzően vezet a tézisek helytállóságának bizonyításához.

Evans célja, hogy e módszerrel olyan, a korszakban és a régióban fontos társadalmi és kulturális jelenségek összetettségére irányítsa rá a figyelmet, mint a kialakulóban lévő modern államiság többszintű dilemmái és a nemzeti öntudat genezise. A régi rendszer és struktúrák összeütközése az új kihívásokkal kerül itt középpontba az átmenet jellegzetességeinek vizsgálatán keresztül. Tanulmánykötetről beszélünk ugyan, de egy kitűnő arányokkal rendelkező tanulmánykötetről, mely felépítésében és módszereiben is koherens képet mutat. Evans könyve eszme- és társadalomtörténeti szempontból is az utóbbi évek egyik legimponálóbb vállalkozása egy nem közép-kelet-európai szerző tollából.

Kovács Ákos András